

Хан Кончак у Київському літописному зводі

Кончак – половецький хан (будемо так називати представників вищої знаті в половців; наші давні джерела іменують їх «князями»), про якого найбільше відомо з літописів. На його ім'я натрапляємо близько 20 разів, тоді як чимало з давньоруських правителів привертало менше уваги. За винятком двох останніх записів, решта інформації походить з Київського літописного зводу XII ст. Ця величезна компіляція, що вміщує записи та редагування багатьох хронікарів, міститься в другій частині так званого Іпатіївського літопису (першу складає «Повість временних літ», третю – Галицько-Волинський літопис).

Кочів'я цього хана були недалеко від Донця, він належав до дніпро-донецьких половців. Уперше з'являється на сторінках Київського зводу в 1172 році, і не зникає з поля зору літописців по 1187 рік¹. Мимоволі читача літопису зупиняють емоційні описи. Хтось із книжників під 1178 роком² склав вірш чи уривок римованої прози з лайливими вигуками на його адресу. Спочатку йдеться про усіх «ізмаїлтян», як часом називали степовиків, тоді про хана:

ищадъѣ дѣломъ [помилка Іпатіївського рукопису, з іншого списку: діаволо^М].

и нравомъ сотонины^М.

именемъ Кончакъ.

злоу начальникъ.

правовѣрнымъ крѣтнѣмъ.

паче же всимъ црѣквмъ.

идеже има бжїе славитьса .

сими же погаными хоулитъса.

¹ Це означає його смерть, з Новгородського I літопису відомо, що в 1203 році Рюрик та Ольговичі з половцями, (а саме) Кончак та Данило Кобякович, узяли Київ [Насонов 1950, с. 45, 240].

² Реальна хронологія в цій частині часто відхиляється в бік зменшення чи збільшення цифр [Бережков 1963, с. 188–203]. Звістку див. [Ипатьевская. 2001, стлб. 612-613].

Тобто, «породжені дияволом та зі звичаями сатани /, зокрема, / Кончак, джерело лиха для всіх правовірних християн, а найбільше – усіх церков, де ім'я Боже уславлене, а ці язичники / його / лають».

У прозовому закінченні віршованих рядків додається про напад на Переяславську землю, а також, що половці вбили велику кількість немовлят. Епітети «безбожнѣи», «съ оканьны^м (тобто, нечестивим, проклятим) Кончакомъ» трапляються ще під 1183 роком [Ипатьевская 2001, стлб. 628]. Багатий на них і 1184 рік: пішов «оканьныи и безбожныи и треклятыи Кончакъ . со множествомъ половець . на Роусь», вихваляючись запалити усі міста [Ипатьевская 2001, стлб. 634].

Половці запалили місто. Радзивілівський літопис, арк. 129 зв.

Хан не цурався технічних винаходів у військовій справі. Він залучив якогось «бесурменина» (найвірогідніше, мусульманина), котрий налаштував величезні луки з «живымъ огнемъ». Що це таке – достеменно невідомо, але вочевидь, ідеться про запальну речовину, якийсь аналог «грецького вогню». Далі, однак, розповідь стає стриманою і зосереджена на деталях – київським князям вдалося перехопити хана на річці Хорол, його військо побили, самого

Кончака не побачили за пагорбом, і йому вдалося втекти. Натомість захопили багато полонених, частину з яких знищили, а ось «мъншицю», тобто, молодшу жінку або наложницю хана [Словарь древнерусского. 2002, с. 93], та «бесоурменина»-винахідника залишили задля обміну полоненими.

Утім, у решті повідомлень не побачимо жодного негативного визначення. Під 1174 роком хан – звичайний військовий супротивник Ігоря Святославича, знаменитого героя «Слова о полку Ігоревім», у такому ж тоні літописці пишуть і про внутрішні зіткнення між князями. Дізнавшись, що Кобяк (з лукоморських половців) та Кончак прямують до Переяслава, Ігор пішов назустріч, розбив невеличке, як виявилось, військо («рать мала») і відібрав усю здобич («полон») [Ипатьевская 2001, стлб. 568].

Полонені половці. Радзивіллівський літопис, арк. 128 зв.

Іще цікавіші випадки, коли хан виступає на боці давньоруських правителів. Під 1172 роком серед захисників Вишгорода, у якому тоді княжив смоленський Давид Ростиславич, найменовано «половців диких» і Кончака як їхнього предводителя (ім'я передано як «Концакъ» [Ипатьевская 2001, стлб. 548]). Під 1180 роком літописець описує заключний етап боротьби Святослава Всеволодовича (князь чернігівського походження) та Рюрика

Ростиславича смоленського за Київ. Кожен з них зібрав свою коаліцію. Ігор допомагав Святославові, і разом з його братом Ярославом та половцями ходив у похід на Друцьк та Давида Ростиславича. Повертаючись на Київ, вони вийшли зустріти Святослава, і лише тут з'ясовуються імена ханів. «Игорь же има с собою половцѣ . Кончака и Кобяка . и дождася Святослава противоу Вышегородоу» (Ігор узяв із собою половців, Кончака та Кобяка, і дочекався на Святослава навпроти Вишгорода) [Ипатьевская 2001, стлб. 621]. Зважаючи на силу супротивників, Рюрик відступив у Білгород, а Святослав увійшов у Київ. Половці разом з Ігорем влаштувалися на ночівлю «по Долобську»³ й уляглися, не ставлячи сторожі [Ипатьевская 2001, стлб. 622]. Натомість Рюрик послав на них чорних клобуків⁴, і вночі через замішання цим загонам вдалося перемогти силу половців разом з Ігоревим військом [Ипатьевская 2001, стлб. 623]. Тоді в полон потрапило багато половецької знаті, у тому числі брат Кончака та двоє його синів, а власне Ігор з ханом врятувалися, ускочивши разом в один човен. Як бачимо, в обох випадках, кого б не підтримував хан (зокрема, воюючи спочатку на боці Давида Ростиславича, а кілька років по тому – проти нього та проти його брата Рюрика) жодних прокльонів на його адресу не зустрінемо.

Як не дивно, те саме стосується й нещасливого Ігорового походу 1185 року. Ігор у промовах, вкладених у його уста київським літописцем, більш-менш нейтрально говорить, що проти них вийшла вся Половецька земля (буквально: ми зібрали на себе усю землю – Кончака, і Козу...) [Ипатьевская 2001, стлб. 641]. Після поразки степовики взяли князів у полон, і хан благородно поручився за свого «свата» Ігоря, оскільки той був поранений [Ипатьевская 2001, стлб. 644]. Вірогідно, йшлося про полегшення умов перебування полоненого, а можливо, і про збереження життя. Треба додати,

³ Місцина на Лівобережжі, недалеко від сучасного моста Патона. В Іпатіївському списку – «по Лобьскоу» (нижче «по Долобьскоу»), відповідне місце в українському перекладі Л. Махновця див. [Літопис Руський, с. 329].

⁴ Союз тюркомовних степовиків, котрі з кінця XI ст. перебували під протекторатом київських князів. До нього входили берендичі, або берендії, торки та інші.

реально «сватами» вони ще не були, старший син Ігоря Володимир обвінчався з Кончаківною лише в 1187 чи 1188 році [Ипатьевская 2001, стлб. 659], але попередня домовленість, не виключено, уже існувала [Успенский; Литвина 2020, с. 44–45, 263–264]. Навіть коли половецькі хани сперечаються, у яку б із давньоруських земель їм піти далі воювати після розгрому Ігоря, київський літописець приписує Кончаку мотиви гідного воїна, тоді як Кза (Коза) піклується лише про те, аби похід був легким та здобич була багатою [Ипатьевская 2001, стлб. 646]. У перекладі: «Кончак казав: підемо на Київську землю (букв. “сторону”), де загинули наші брати та наш великий князь Боняк. А Кза казав: підемо на Сейм, де залишилися жінки та діти (переможених, це) зібрана для нас готова здобич; візьмемо їхні міста без застережень (без страху)». Відсутні епітети на кшталт «окаяний» чи «безбожний» в оповіді про наступний напад на Переяслав, хоча літописець відчутно співчуває переяславському князеві. Те саме стосується останньої згадки під 1187 роком – тільки беземоційне «воева Кончакъ . по Рси» (воював у басейні річки Рось) [Ипатьевская 2001, стлб. 653]. Утім, короткі відомості часто містили виключно інформативну частину.

Вагома частина записів про цього половецького хана пов'язана з Ігорем Святославичем. При цьому лайливі визначення трапляються саме там, де згадок про Ігоря немає, а в переважній більшості нейтральних бачимо його ім'я. Сам онук половчанки, останній згодом став іще й свояком Кончака і, безсумнівно, був добре інтегрований у справи Половецького степу. Чому ця обставина позначилася на записах київських літописців – точної відповіді немає. Але, схоже, що Ігор увійшов у сферу людей, лояльних до Рюрика Ростиславича, замовника Київського зводу. Під 1187 роком цей київський князь віддав дочку Ярославу за молодшого Ігоревича, Святослава-Адріана [Ипатьевская 2001, стлб. 659], і згодом немає жодних повідомлень про те, що свояки виявляли невдоволення один одним. Ми не можемо знати, чи існував обмін писемними свідченнями між книжниками обох князівств, проте, найімовірніше, саме ця лояльність є причиною того, що київські літописці

описували події ніби з перспективи новгород-сіверського й чернігівського князя та обережно висвітлювали його зв'язки зі степовиками.

Джерела та література

Бережков, Н. 1963. *Хронология русского летописания*. Москва.

Долобське озеро. *Вікіпедія*. URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BE (дата звернення 22.04.20260).

Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, 2. Москва.

Літопис руський. 1989 / за Іпатіївським списком переклав Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ.

Насонов, А. 1950. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. Москва; Ленинград.

Словарь древнерусского языка XI–XIV веков. 2002. Т. 5: (молимъ – обатьнь). Москва.

Успенский, Ф.; Литвина, А. 2020. *Династический мир домонгольской Руси*. Санкт-Петербург.

Тетяна Вілкул,

докторка історичних наук,

провідна наукова співробітниця науково-дослідного

відділу історико-археологічних досліджень

Музею історії Десятинної церкви